

YALIYOMO

MATAMSHI BORA.....	5
Aina za sauti za kiswahili.....	5
Konsonanti.....	5
Mahali hewa inapozuiliwa.....	5
Jinsi hewa inavyozuiliwa.....	5
Hali ya mtetemeko katika nyuzi za sauti.....	6
Matamshi/Uainishaji wa Konsonanti.....	6
Aina za Ala za Sauti.....	6
Irabu.....	6
Sifa kuu za irabu/vokali.....	6
1. Mkao wa mdomo.....	6
2. mwinuko wa ulimi.....	7
VIPASHIO VYA LUGHA.....	7
VIAMBISHI.....	7
Viambishi Awali.....	7
Viambishi Viwakilishi vya Ngeli.....	7
Viambishi Viwakilishi vya Nafsi.....	8
Viambishi Viwakilishi vya Wakati/ Hali.....	8
Viambishi Viwakilishi vya Kukanusha Wakati.....	8
Viambishi Virejeshi vya Ngeli.....	9
Viambishi vya mahali.....	9
Viambishi Tamati.....	9
viishio.....	9
Viambishi Viwakilishi vya Kauli ya Kitenzi.....	9
Viambishi vya mahali.....	10
Viambishi Virejeshi vya Ngeli(tamati).....	10
Viambishi vya kuonyesha rai/himizo.....	10
MOFIMU.....	10
Sifa za mofimu.....	10
Mofimu huru:.....	10
Mofimu tegemezi:.....	10

MATAMSHI.....	11
Kimbo(mawimbi ya sauti).....	11
Umuhimu wa kiimbo.....	11
Shadda/Mkazo.....	11
SILABI.....	12
Miundo Miwili ya Silabi za Kiswahili.....	12
AINA ZA MANENO.....	12
NOMINO (N).....	13
VIVUMISHI(V).....	14
VIWAKILISHI.(W).....	16
VITENZI (T).....	18
Aina za Vitenzi.....	18
Muundo wa Vitenzi.....	19
Vitenzi vya Silabi Moja.....	19
Vitenzi vya Kigeni.....	19
Vitenzi vya Kibantu.....	19
VIELEZI (E).....	19
VIUNGANISHI (U).....	21
VIHUSISHI (H).....	22
VIHISISHI(H.).....	23
NYAKATI NA HALI PAMOJA NA UKANUSHAJI.....	23
Ngeli za Nomino.....	26
MNYAMBULIKO WA VITENZI.....	29
Mnyambuliko wa vitenzi vya silabi moja.....	32
SEHEMU KUU ZA SENTENSI.....	34
Kirai.....	34
Kiima.....	35
Kiarifa.....	36
Kikundi nomino (KN).....	36
Kikindi tenzi (KT).....	36
Vishazi.....	36
Sentenzi ya Kiswahili.....	37
Aina za sentenzi.....	37

Sentensi sahili.....	37
Sentensi ambatano.....	38
Sentensi changamano.....	38
UCHANGANUZI WA SENTENSI.....	38
Uchanganuzi wa sentensi sahili.....	39
UCHANGANUZI WA SENTENSI AMBATANO.....	43
UCHANGANUZI WA SENTENSI CHANGAMANO.....	47
SHAMIRISHO (SH)/YAMBWA.....	52
Chagizo (CH).....	53
Kijalizo.....	53
MATUMIZI YA MANENO NA VIAMBISHI MAALUM.....	53
Maneno maalum.....	53
Matumizi ya viambishi:.....	57
USEMI HALISI NA USEMI WA TAARIFA.....	59
Usemi Halisi.....	59
Usemi wa Taarifa.....	59
UAKIFISHAJI.....	60

MATAMSHI BORA

Aina za sauti za kiswahili

Katika Kiswahili kuna aina mbili kuu za sauti ambazo ni

- a. Konsonanti
- b. Irabu

Konsonanti

Ili kueleza sifa za konsonanti tunazingatia:

- a) Mahali hewa inapozuiliwa
- b) Jinsi hewa inavyozuiliwa
- c) Hali ya mtetemeko katika nyuzi za sauti

Mahali hewa inapozuiliwa

Katika kutamka konsonanti hewa huzuiliwa katika viungo mbalimbali

- i. Menoni (sauti: th, dh)
- ii. Midomoni (sauti: p, b, m, w)
- iii. Mdomo meno (f, v)
- iv. Ufizi (sauti: s, z, t, d, n, l, r.)
- v. Kaakaa laini (sauti: k, g, gh, ng)
- vi. Kaakaa gumu (sauti: y, s, ny, ch, j)
- vii. Koromeo (h)

Jinsi hewa inavyozuiliwa

Kwa kuzingatia jinsi hewa inavyozuiliwa tunapata aina zifuatazo za konsonanti

Nazali

Hizi ni sauti ambazo zinapotamkwa kaakaa laini huzuia hewa isipite kinywani na badala yake hewa hupiti puani. Mifano ya sauti hizi ni m, n, ny na ng' sauti hizi ni ghuna.

Kitambaza

Konsonanti ambayo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa kwa nguvu, kuzuiliwa na kuachiliwa ipite kando ya ulimi mfano ni /l/

Kimadende

Konsonanti ambayo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa, kuzuiliwa na kuachiliwa na kusababisha ncha ya ulimi kupigapiga ufizi mfululizo. Mfano ni /r/

Vipasuo:

zinapotamkwa hewa hutoka mapafuni, husukumwa nje kwa nguvu na huzuwa kabisa kabla ya kuachiliwa kwa ghalfa kwa namba ya 'kipasuo' Sauti hizi ni p, b, t, d, g, k.

Vikwamizo/ vikwaruza:

zinapotamkwa ala za kutamkia hukaribiana kama zinazogusana kisha hewa hupita kwa mkwaruzo Fulani. Mfano gh, h, z, s, dh, th, v, f

Vipasuo-kwamizo:

zinapotamkwa hewa huzuiliwa na kuachiliwa kana kwamba inakwamizwa. (inaachiliwa kama ilivyo kwa vikwamizo) sauti hii ni ch.

Viyeyusho/ nusu-irabu: hewa huzuiliwa kama inavyotokea kwa vikwamizo lakini sio huru kama ilivyo katika irabu, ndio maana ni nusu irabu. W, y

Hali ya mtetemeko katika nyuzi za sauti

Kwa kuzingatia mtetemeko wa nyuzi za sauti tunapata aina mbili za sauti

1. Sauti ghuna(GH) -b,d,g,j,dh,m,n,ny,ng',v,z
2. Sighuna/sauti hafifu- p,t, k, ch,f, th, s, sh,gh, h,

Matamshi/Uainishaji wa Konsonanti

MAHALI AINA	MIDOMO	MIDOMO MENO	MENO	UFIZI	KAAKAA GUMU	KAAKAA LAINI	KOROMEIO
VIPASUO (H) (GH)	p b			t d		k g	
VIPASUO (GH) KWAMIZO (H)					ch j		
NAZALI (GH) (VING'ONG'O)	m			n	ny	ng'	
VIKWAMIZO (H) (VIKWARUZO)(GH)		f v	th dh	s z	sh	gh	h
KITAMBAZA				l			
KIMADENDE				r			
NUSU IRABU VIYEYUSHO	w				y		

Aina za Ala za Sauti

a) Ala tuli

Ambazo hazisogeji mtu akitamka k.m. meno, ufizi, kaa kaa gumu, kaa kaa laini na koo/koromeo.

b) Ala sogezi

Ambazo husogea mtu akitamka k.m. midomo na ulimi

Irabu

Sifa kuu za irabu/vokali.

Hizi ni sauti ambapo zinapotamkwa sehemu za kutamkia huwa wazi, hewa haizuiliwi wakati wa kutamka kwake, hii ni tofauti na konsonanti ambapo hewa huzuiliwa. Vokali huwa tano tu

a, e, i, o, u.

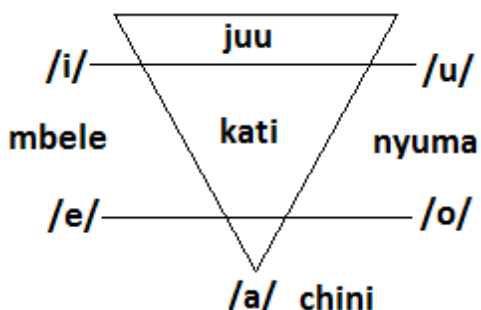
sifa za irabu hutegemea :

1. **Mkao wa mdomo:** irabu hutamkwa ikiwa midomo imetandazwa au imevirigwa.

a. mkao wa mviringo : (o, u)

b. mkao wa mtandazo: (a, i, e)

2. **mwinuko wa ulimi :**

- a) a ni ya katikati na chini kinywani.
- b) e ni ya mbele na kati kinywani
- c) i ni ya mbele na juu kinywani
- d) u ni ya nyuma na juu kinywani

VIPASHIO VYA LUGHA

Hivi ni vipengele ambavyo hushirikiana ili kujenga lugha. Navyo ni:

- a. Sauti
- b. Silabi
- c. Neno
- d. Sentensi

VIAMBISHI

Kiambishi ni silabi inayofungamanishwa na mzizi wa neno ili kuleta maana iliyokusudiwa. Viambishi hayana maana kamilifu peke yake: huhitaji kufungamanishwa na mzizi wa neno.

Kwa hivyo, kiambishi ni mofimu tegemezi inayoongeza maana fulani katika neno kama vile ngeli, wakati, hali, mnyambuliko wa kitendo n.k

Mzizi ni sehemu ya neno inayobeba maana kuu na ambayo haibadiliki bila kupoteza maana ya neno

Kuna aina mbili kuu za viambishi:

- 1. Viambishi Awali
- 2. Viambishi Tama

Viambishi Awali

Viambishi hivi hutokea kabla ya mzizi wa neno / shina la kitenzi. Kuna aina kadhaa za viambishi hivi kama vile viambishi viwakilishi vya nafsi, ngeli, mahali, wakati, hali n.k

Viambishi Viwakilishi vya Ngeli

Hizi ni silabi zinazowakilisha ngeli katika neno. Mfumo wa ngeli unaokubalika hutumia viambishi hivi kubainisha ngeli mbali mbali.

k.m a-me-avy-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya A-WA (umoja)

zi-ta-pasuk-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli I-ZI wingi

ki-li-pote-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI (umoja)

ya-na-angaz-iw-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya LI-YA (wingi)

Viambishi Viwakilishi vya Nafsi

Hivi ni viambishi ambavyo huonyesha nafsi katika neno. Kuna aina mbili za viambishi viwakilishi vya nafsi:

Viambishi Viwakilishi vya Nafsi ya Mtendaji/Mtenda

Hutumika kuonyesha aliyefanya kitendo katika neno. Kama viambishi vya Ngeli ya Mtendaji, viambishi

hivi ndiyo vinavyotangulia viambishi vingine katika kitenzi.

NAFSI	UMOJA	WINGI	MFANO	
1	NI	TU	ni -na-andik-a,	tu -li-shind-a
2	U	M	u -me-kasir-ik-a,	m-na-pig-w-a
3	A	WA	a-li-simam-a,	wa-ta-p-ew-a

Viambishi Viwakilishi vya Nafsi ya Mtendewa/Mtendwa

Hutumika kuonyesha nafsi ya aliyethirika na kitendo katika neno. Kama viambishi viwakilishi vya ngeli ya mtendewa, mara nyingi viambishi hivi huwekwa punde kabla ya shina la kitenzi. Viambishi viwakilishi vya mtendewa ni sawa na viambishi viwakilishi vya mtendaji

NAFSI YA MTENDEWA	KIAMBISHI	MFANO
1	KU	zi-me-ku -fik-i-a
2	M, MU, WA	ni-na-wa -tum-a
3	M	ni-ta-m-tambu-a

Viambishi Viwakilishi vya Wakati/ Hali

Hivi ni viambishi ambavyo vinapowekwa kabla ya shina la kitenzi, vinatufahamisha wakati kitendo hicho kilipofanyika. Viambishi hivi ni:

LI wakati uliopita ki-li-chom-ek-a

ME wakati timilifu (uliopita muda mfupi) zi-me -anguk-a

NA wakati uliopo tu-na -ku-subir-i

TA wakati ujao wa-ta -ni-ju-lish-a

HU wakati wa mazoea hu -som-e-a

A wakati usiodhihirika a -tu-pend-a

KA wakati usiodhihirika zi-ka -teket-e-a

PO PO ya wakati a-li-po -wasili

KI KI ya masharti ni-ki -zi-angali-a

Viambishi Viwakilishi vya Kukanusha Wakati

Viambishi hivi hutumika kukanusha kitenzi katika sentensi kulingana na wakati au hali

KU wakati uliopita haku -ingi-a

JA wakati timilifu (uliopita muda mfupi) si-ja -ku-uliz-i-a

-I* wakati uliopo na wa mazoea ha-som-i

TA wakati ujao ha-ki-ta -maliz-ik-a

Tanbihi:

Tunapokanusha wakati uliopo, wakati wa mazoea na wakati usiodhihirika, tunatumia kiambishi kiishio (I) badala ya kutumia kiambishi tamati.

k.m si-ku-ju-i, ha-pat-ik-an-i

Viambishi Viwakilishi vya Kukanusha Nafsi Tunapokanusha kitenzi, kiambishi cha kwanzwa hubadilika

KWA NAKALA NZIMA KIDATO CHA 1-4 INBOX

0724351706